

Georg Brandes, virkelig?

Af Erik M. Christensen

Georg Brandes er født den 4. februar 1842. Den dag Brandes fyldte 143 år skrev Jørgen Knudsen brev til mig i Berlin. Jørgen Knudsen bad om hjælp og kunne hilse fra Per Dahl ved Brandes-arkivet, Aarhus Universitet. Kontakten var klar.

Jørgen Knudsen havde endnu ikke udgivet noget af sin Brandes-monografi, men første bind skulle snart komme, og nu gjaldt det om at samle materiale til andet bind, om Brandes i Berlin 1877-1883. Jørgen Knudsen kunne ikke vide, at jeg netop i oktober havde afsluttet en undersøgelse af Henrik Ibsens poetik, hvori forholdet mellem Brandes og Ibsen blev endevendt, også i den tid, som Jørgen Knudsen nu var gået i gang med. Det var for så vidt heller ikke relevant, for det var to ganske bestemte ting, Jørgen Knudsen bad om hjælp til, og de havde aldrig interesseret mig. For det første ville han samle vidnesbyrd i tysk memoire-litteratur om Brandes i Berlin, og for det andet ville han forsøge at finde oplysninger om den dame, Lulu von der Leyen, som Brandes i Berlin havde noget af en affære med, kulminerende i foråret 1882.

Jeg svarede den 6. februar, at vi skulle gøre vores bedste. I de følgende måneder blev der aflagt rapport om eftersøgningen, de omfattende forsøg på, via alle tænkelige hjælpemidler, kolleger og institutioner, at finde beretninger om det indtryk, Brandes måtte have gjort, og om den Lulu han havde kendt. Den talstærke tyske memoire-litteratur fra tiden foreligger vidtgående gennemregistreret, og specialister ved mit fakultet arbejder med den pågældende periode, så udgangspunktet kunne ikke være bedre. Så meget mere overraskende var det, at vi til slut måtte konkludere, at ingen synes at have efterladt noget personligt indtryk af den myreflittige selskabsmand, publicist og foredragsholder i Berlin 1877-1883.

Med Lulu var vi heldigere. Vi fandt hende idet vi fandt hendes søn, Friedrich von der Leyen (1873-1966). Han blev nemlig filolog, udgav bøger, også erindringer, og døde på en adresse nær München, hvor vi endelig fandt hans efterlevende datter og i hendes besiddelse det foto af hendes farmor, som i 1988 blev offentliggjort i Jørgen Knudsens bog (KBM) sammen med en henvisning til Friedrich von der Leyens erindringer og med angivelse af den kendsgerning, at familien ikke husker

noget om nogen affære mellem Brandes og Lulu von der Leyen (KBM 132-133). Hos sønnen findes kun den gamle Brandes, på rejse anno 1914. Friedrich von der Leyen skriver, at Brandes, den lidt skuffede ældre berømthed, fandt »Gefallen an meiner Frau, ihrem herzlichem Verständnis« (side 141). Tænkte Friedrich von der Leyen på sin mor, Lulu, da han skrev om sin hustru, Helene? Det får vi sikkert aldrig at vide. Ingen synes at huske Brandes i Berlin.

Lulus fotografi kom imidlertid på den måde ind i den danske Brandes-forskning, og Jørgen Knudsen takker efter kunstens regler i sin bog (KBM 347 og 353). Dog takker han ikke for hjælpen med tysk memoire-litteratur, og man kan måske også sige, at der ikke var noget at takke for – vi fandt jo ikke en eneste personlig erindring om berlineren Brandes i det store materiale, ikke én, trods al mulig god vilje og kyndig bistand. Men dette, at han åbenbart ikke var værd at nævne (han som jo aldrig selv blev træt af at nævne navne), skulle det ikke have været fremhævet som et virkeligt problem af Jørgen Knudsen, og sat under debat? Man kan sige, at Jørgen Knudsen har så meget andet stof, at han ikke behøver at bruge tid og plads på det stof, som han ikke har; men man kan også sige, at hans tavshed om det negative udfald af den store undersøgelse, som han selv havde sat i gang, siger noget om hans opfattelse af sit arbejde med Georg Brandes. Jeg har tænkt over forholdet, jeg har læst hans bog så omhyggeligt som jeg har tid til, og nu vil jeg forsøge at sige hvad jeg mener om den. Som part i sagen.

Ved Freie Universität Berlin begyndte vi i 1980 at arbejde med at forstå den bog om byen, som Brandes udgav i 1885, og som vi endelig fik ud på tysk i det revolutionære efterår 1989, helt profetisk, *Berlin als deutsche Reichshauptstadt*. Mit efterord til den blev skrevet og dateret i 1987, og samme år offentliggjorde *Nordica* min artikel »Hvad er Brandes ude på?«. I den artikel konfronteres min Georg Brandes med Jørgen Knudsens Georg Brandes, således som hans Brandes fremstod 1985 i første bind af monografien (KBF). Det var arbejdet med Henrik Ibsen i forhold til Brandes, som havde vist, hvem Georg Brandes i virkeligheden var. Jeg så det hensynsløse magtmenneske, den selvspejlede midtpunktløse, kritikeren, den store retoriker, frihedsmanden, som også arbejder med fortielse, bagtalelse, hykleri og løgn fra først til sidst, og som gennemskues via Ibsen, men har held til at undslippe offentlig demaskering til den dag, hvor man virkelig går ham akribisk efter i sømmene – med mistankens hermeneutik – under kritisk inddra-

gelse af det mægtige materiale, som findes af ham selv og omkring ham. Det var det jeg var begyndt på, og det fremgår af Aage Jørgensens litteraturhistoriske bibliografi (1989) i forbindelse med første bind af Jørgen Knudsens monografi (Jørgensen nr. 3735), at Johnny Kondrup i 1988 har gjort stillingen foreløbig op i *Bogens Verden* og fået svar af Jørgen Knudsen.

Problemet med Brandes er mangedimensionalt, og ingen skal tro, at det er en let sag at yde ham noget der ligner retfærdighed. Det er også vigtigt, at vi i sidste instans holder fast ved, at vi ikke kan blotlægge de dybeste, inderste årsager og virkninger hos ham eller noget andet menneske. Men vi har vores hypoteser, og i tilfældet Brandes kan vi se barndomshjemmet og det øvrige danske miljø, kirkens urimelige magtstilling, den liberalistiske ideologi osv. som forklarende størrelser omkring den historiske Brandes med hans mægtige charme, arbejdskraft og enestående præstation, hvis omkostninger vi er begyndt at se. Vi kan uden tvivl lære meget om os selv; og fascinationen, som altid er udgået fra Georg Brandes, er ikke det mindst lærerige. Johannes V. Jensen har karakteriseret den i myten »Billedstøtten« (1934), som jeg har vist i *Nordica* 1987. Alt det er godt nok, men for nordisk litteraturvidenskab er det af overordnet betydning, at Jørgen Knudsens Georg Brandes er et falsum. Dette falsum, som har en overvældende tradition på sin side, lyder i 1985, når Jørgen Knudsen sammenfatter sine resultater om Brandes, i kort form således:

– hans sandhedskærlighed: på en måde er denne vidunderlige og sjældne egenskab forudsætning for det altsammen. Han var og blev dårlig til at lyve, han fortsatte med at tage sine egne ord alvorligt og også tage andres for deres pålydende. [KBF 447]

Det er vigtigt, at dette syn på Georg Brandes forkastes som væsentlig forkert. Vi må nemlig fortsat betragte ham som vores udsendte litteraturvidenskabelige medarbejder i datiden; vi kan på ingen måde tillade os at ignorere ham; men vi må vide, at han altid er principielt misvisende så længe vi ikke har klart for os, hvad han i det konkrete tilfælde virkelig er ude på. Georg Brandes er under ingen omstændigheder noget sandhedsvidne. Det nødvendige opgør med myten om den sandhedskærlige Georg Brandes kan foreløbig støtte sig til den grundige dokumentation i rekonstruktionen af forholdet mellem Brandes og Ibsen i min *Henrik Ibsens realisme*, bd. 1-2, 1985. Rekonstruktionen står styr-

ket efter fremkomsten 1988 af andet bind af Jørgen Knudsens monografi. Bindet omfatter årene i Berlin og det har fået undertitlen »I modsigelsernes tegn 1877-83«. Modsigelserne er i hovedsagen modsigelser mellem ord og handling, mellem ord og ord, mellem handling og handling i det private og i det offentlige liv, som Brandes levede og skrev, og som Jørgen Knudsen forsøger at anskueliggøre og forklare, årene i Berlin.

Opgaven er vanskelig. Meget ses at stå i modsigelsernes tegn, kun noget synes at gælde for pålydende. Jørgen Knudsen behøver ikke at pålægge sig selv nogen »mistankens hermeneutik« for at læseren gang på gang må se sig tvunget til at spørge, om Georg Brandes virkelig er, hvad han burde være, klartskuede, sandhedskærlig, antiautoritær, frihedselskende, principfast og de svages beskytter. Jørgen Knudsen overtager således en betydelig del af mit grundsyn på forholdet mellem Brandes og Ibsen, men han vil ikke være med til at Brandes væsentlig er usikker, midtpunktsløs, søgende efter sig selv i andres øjne, magtbegærlig og usand, og derfor bliver mængden af modsigelser i hans billede af Brandes selve hovedtemaet i dette andet bind af monografien. Fænomenet er gennemgående fra først til sidst, angivet i bogens undertitel, og en optælling eller fremlæggelse af citater er overflødig. For en ordens skyld hidsættes alligevel den første klare formulering af bogens dilemma. Den er skrevet i Jørgen Knudsens mærkeligt parafraserende dansk, som gør, at læseren ofte bogen igennem må spørge sig selv: »hvem taler her? er det Brandes? eller hvem? er det Knudsen?«. Uklarhedens værste følge er, at man ofte ikke véd, om Jørgen Knudsen for alvor tillægger Brandes en erkendelse, en tvivl, en mening. Er der nu på dette første sted, eksempelvis, tale om at Brandes spørger sig selv om noget, eller er der tale om at Jørgen Knudsen mener, at han *burde* spørge sig selv? Knudsen skriver om en »modsigelse«:

Hvad blev der af hans troværdighed, når han målte med to forskellige mål, indgik i to så forskellige rollespil og det ene sted holdt gode miner til samme slette spil, som han det andet sted havde så rammende ord for? [KBM 8]

Georg Brandes i »rollespil«! Man må sammenligne denne side fra begyndelsen af monografiens andet bind med den ovenfor citerede side fra slutningen af det første bind (KBF 447). Jørgen Knudsen har virke-

lig opdateret sit begreb om Georg Brandes, ikke med nogen udtrykkelig indrømmelse, men de facto.

Bogens største resultat er denne springvise revision, som næsten går til roden, næsten er virkelig radikal, og som har fundet stiltiende sted mellem første og andet bind af monografien. Den absolut sandhedskærlige er blevet udskiftet med den modsigelsesrige, den taktiske, rollespillende, bedragende, brutale, som med et selvironisk Brecht-citat kan kaldes løgner (KBM 294). Jørgen Knudsen forsøger ikke at skildre en gradvis udvikling, fra sandhedskærlig til rollespillende Brandes; forandringen er sket i Jørgen Knudsens optik. Den er sløret af hans parafrastiske prosaform. Men de undskyldende træk gennembrydes tit nok:

Forholdet er et godt eksempel på, hvordan økonomiske nødvendigheder avler moralsk skizofreni. Mens han er pragmatiker i en tysk sammenhæng, er han i en dansk den principfast uforsonlige, til tider den mistroiske og arrogante. [KBM 59]

For modtagelseskritikken af dette bind 2 af monografien har det nok i det store og hele været forholdet til Lulu, som faldt i øjnene. Det er søgt fremstillet med forståelse, ja sympati, og Jørgen Knudsen har et godt udgangspunkt i sin første bogs overbevisning, at ægteskabet med Gerda i bund og grund var en misforståelse. Han har ikke noget sted alvorligt overvejret, om ægteskabet ikke i sidste instans bedst kan forstås som en kompliceret følelsessag, rationaliseret som investering med henblik på erobring af det tyske marked; hun kunne jo sproget og hun var flot. Knudsen har en vis medlidenhed med dem begge. Han forsøger så til gengæld at se Lulu ud fra hvad Brandes måtte savne, også da affæren afvikles. Jeg kender ingen tilsvarende skildring. Affæren forbliver på afgørende måder uopklaret. Kildernes énsidighed (vi har kun Brandes selv at holde os til) må ikke glemmes. Jeg skal nedenfor vise, at der må sættes spørgsmålstegn ved Jørgen Knudsens tillidsfulde læsning af den dagbog, Brandes skrev, da forholdet til Lulu blev destrueret af hans kone og ham selv. Sagen er symptomatisk. Den har mange træk fælles med min grundopfattelse af de konstellationer, Brandes søgte. Den dagbog, jeg har haft adgang til, rummer også slående udtryk for at Brandes efter den første betagelse tit og ofte kan se fuldkommen bort fra nogen tilknytning til Lulu og til byen Berlin, og det er næppe muligt at betragte ham som elskende person ret lang tid ad gan-

gen. Men som sagt, materialet er vanskeligt og det er nok først og fremmest selve bruddet mellem Brandes og hans veninde, som er opmærksomhed værd.

Der er imidlertid meget andet i bogen. Det er interessant, at Jørgen Knudsen finder, at Georg Brandes i grunden først blev politisk tænkende under indtryk af virkeligheden i Berlin (KBM 40). Og det er morsomt at se hans udredning af, hvordan både Georg og Edvard Brandes så med fuldkommen skepsis på de første tilnærmelser mellem det politiske og det litterære venstre i København (KBM 55), det var bestemt ikke deres initiativ. En ting, som er ganske mærkelig: der er gennemgående en uklarhed i Jørgen Knudsens forhold til begrebet jøde. Det er nu og da næsten som om der lurer en antisemitisme mellem linierne (er det herfra, Jørgen Knudsens oprindelige idealisering af Brandes kommer?). Hvordan kan man tale om »hans landsmænd« i betydningen »jøder«, i forbindelse med forskellen mellem danske jøder og danske ikke-jøder (KBM 77)? Som udtrykket er brugt kan det kun betyde, at de danske ikke-jøder *ikke* er »hans landsmænd«. Det kan Jørgen Knudsen ikke mene for alvor. Andre steder tales om »hans stammefæller« (KBM 87, 255) og »racefæller« (KBM 77). Det er uheldigt og ethvert leksikon i vore dage kunne have sat det sprog på plads. Og så er der Martensen, hvad skal man stille op med omtalen af Københavns europæisk berømte biskop og hans tilhængere som »Martensen og hele hans platte slæng« (KBM 80), intet tyder på at det er et citat; men det må det vel være? I modsat fald burde det platte slæng være benævnt og platheden påvist, synes man. Meget tit savnes belæg. Der savnes fortlivlende tit kildehenvisning, og der er fejl i flere af de henvisninger, jeg har haft brug for at følge. Hvor har Brandes skrevet de smukke ord om sin indstilling til Lulu von der Leyen: »den reneste følelse i mit liv« (KBM 103)? Hvorfor ændres den gamle skrivemåde til en moderne? Hvorfor kaldes J. P. Jacobsen ikke én eneste gang J. P. Jacobsen? Er det mig, der er blevet gammel og irritabel? Hvordan kan Jørgen Knudsen datere et digt til 1882 (KBM 130), som Brandes selv udtrykkeligt har dateret til 1873-1875 (*Samlede Skrifter* XII 381)? En sådan omdatering måtte vel begrundes, og i givet fald med andet end en lighed mellem tekst og virkelighed? Er jeg pedantisk? Filologi? På den ene side (KBM 300) diskuteres stilforskelle mellem tekster af Brandes på tysk og på dansk, som om Brandes selv var ansvarlig; på den anden side fralægges Brandes ethvert ansvar for en oversættelse fra dansk til tysk (KBM 358-359); læseren får ingen begrundelse, intet belæg. Filologi?

Jørgen Knudsen har, også efter min bedste overbevisning, fuldkommen ret i sin benævnelse af det geni, som Georg Brandes i hvert fald havde: »at provokere en debat frem, at flytte den offentlige bevidsthed« (KBM 310). Han havde bestemt også den evne, at han kunne »skrive selvhøjtidelige tyske professorer sønder og sammen« (ibid.). Han gjorde det faktisk, på en vis måde.

Hvorfor så ikke lade det være godt og lade Jørgen Knudsen være i fred med sin nye, trods alt mere virkelige Brandes? Fordi denne Brandes i modsigelsesnes tegn endnu ikke er tegnet så drastisk sandt som kilderne kræver og tillader, og som den overvældende, falske tradition forlanger til sin endegyldige opløsning i de tvingende spørgsmål: hvilken skade har myten om Georg Brandes forvoldt, hvilken misvisning i det historiske billede af litteratur og kultur og i menneskers liv, og hvordan kunne det lade sig gøre?

Jeg kan ganske bestemt ikke påtage mig at gå efter svar på disse meget store spørgsmål; men til spørgsmålet om, hvordan det kunne lade sig gøre, har jeg allerede i mine bøger om Ibsen (1985 og 1989) og i *Nordica* 1987 formuleret, at det har været datidens behov, forstået og udnyttet af den højt begavede, karismatiske retorikers vilje til magt, som gjorde det muligt – men det forklarer naturligvis ikke den litteraturvidenskabelige skandale, at Brandes er blevet taget for pålydende og hans kritikere regelmæssigt gjort til reaktionære modstandere af sand oplysning. Selv skylder jeg sådan set Jørgen Knudsen tak for at han ikke er gået i den fælde. Måske har det hjulpet ham, som det i høj grad har hjulpet mig, at jeg er kommet til Brandes (som Jørgen Knudsen siger, »fra venstre«, JKM 82-83) via en arbejdshypotese om at Ibsen i hele sit liv og i hele sin produktion var en slags grundtvigiansk, folkelig anarkist, anti-liberal, mens Brandes, som Sven Møller Kristensen (1980) har hævdet udførligt, var individualist, liberalist. Brandes havde held til at fejlfortolke Ibsen i sit eget billede. For Ibsens anarkisme er kendetegnet ved en dialektik mellem fællesskab og frihed: ingen virkelig frihed uden fællesskab, intet virkeligt fællesskab uden frihed (kollektivismen og individualismen er i hans øjne ødelæggende grænseværdier for fællesskab og frihed). Brandes, derimod, bedriver sin frihedsproblematik som radikal liberalist. Begge har et dybt problematisk forhold til demokrati, partier og parlament; for Ibsen ødelægges både frihed og fællesskab tendentielt gennem enhver institutionalisering; for Brandes er det individets frihed, som trues. Ibsen er folkelig anarkist;

og hvis man vil kalde Brandes anarkist i en eller anden henseende, så er han det modsatte, nemlig radikalt individualistisk anarkist.

Jørgen Knudsen kalder et par gange i 1988 Brandes anarkist eller anarkistisk (KBM 82, 193) uden at præcisere, som her forsøgt, og han har en beklagelse (KBM 253) af manglende konsekvens hos Brandes selv i et brev til den tyske forfatter Paul Heyse, hvor Brandes kalder Ibsen anarkist efter året før, i en dansk artikel, at have kaldt ham igrunder borgerlig. Kunne Brandes mon ikke se nogen forskel? Jørgen Knudsen ser den; men hvad Jørgen Knudsen ikke noterer, er, at Brandes i brevet til Heyse faktisk kalder både Ibsen og sig selv anarkister i deres ubehag ved staten: »Staten! ja kjære, jeg er endt som Ibsen: som Anarchist« (1889.01.13 – *Correspondance* III 307). Men ubehag ved »staten« har de borgerlige tit nok ytret, så på det punkt er Brandes ikke så inkonsekvent, som Jørgen Knudsen vil mene. Og, som sagt, Brandes er alt andet end folkelig anarkist. For ham gælder gennemgående, hvad han skriver til samme Paul Heyse fra Berlin den 25. november 1881:

[...] jeg er ogsaa politisk Radikal og har derfor mere Sympathi for cæsariske Naturer som Disraeli, Lassalle, Bismarck end for de parlamentariske Liberale, der ofte ere store Frihedsfjender og tilmed meget doktrinære. [*Correspondance* III 244]

Men heller ikke dette sted finder anvendelse hos Jørgen Knudsen, hvis ejendommelige brug af kilderne jeg nu må beskæftige mig noget mere indgående med.

Vi kan begynde med Paul Heyse (1830-1914). Jørgen Knudsen véd nok, at Heyse er den »gamle ven« af Brandes, »som han tilbage i 1874 havde skrevet et langt essay om« (KBM 292); og han véd også, at »Brandes' vigtigste tyske indtægt, samtidig det som befæstede hans ry både i Tyskland og i det øvrige Europa, var hans bidrag til månedsskriftet *Deutsche Rundschau*« (KBM 295). Han glemmer imidlertid at lægge to og to sammen. Det var Paul Heyse, som i 1874 skaffede Brandes indpas ved *Deutsche Rundschau*, og det lange essay, som Brandes skrev om Paul Heyse i 1874, det blev skrevet til *Deutsche Rundschau* – den ene tjeneste er den anden værd – det skete i året 1874, skønt essayet først blev trykt af *Deutsche Rundschau* to år efter. Heyses rolle er dokumenteret af Klaus Bohnen i hans *Brandes und die »Deutsche Rundschau«* (1980), som Jørgen Knudsen ikke angiver at benytte og

måske ikke kender. Det er også vanskelig kost, for her er *Deutsche Rundschau* karakteriseret, og en karakteristik af det tidsskrift lader sig dårligt forene med den falske traditions forståelse af den indre sammenhæng i kritikeren Georg Brandes. Han var jo forarget over Bismarcks socialistlove, på frihedens og de undertryktes vegne forarget over Bismarcks kriminalisering af socialisterne, ikke? Det kan man da læse højt og tydeligt om i hans bog om Berlin – og hos Jørgen Knudsen: »Her kunne han ikke gå på akkord« (KBM 43, jvf. 31). Men hvad var *Deutsche Rundschau*? Det fremgår:

Wie sehr diese Mentalitätsfrage im politischen Kontext in der Tat eine Frage der Herrschaft des sich um den Reichsgedanken sammelnden Bürgertums war, veranschaulicht zunächst die Sozialismusfrage. Mit ihrer »Preß-Klaviatur« hat die Rundschau nicht unerheblichen Anteil an der 'Einstimmung' des Bildungsbürgertums auf die Sozialistengesetze des Jahres 1878, und zwar zuerst durch den Abdruck einer umfangreichen Abrechnung mit dem Sozialismus durch Ludwig Bamberger (*Deutschland und der Sozialismus*) in den Februar- und März-Heften von 1878.

[Bohnen 19]

Jørgen Knudsen har ingen antydning af dette, læseren aner praktisk talt ikke, hvor Brandes er henne. Og halvvejskendere af den tyske situation dengang vil undre sig over, at det virkelig er dokumenteret med eksisterende breve, at en tysk litterær naturalist var manden, som i 1874 skaffede Brandes kontakten til et politisk så centralt borgerligt organ. Fejlen ligger imidlertid ikke hos Klaus Bohnen, som har fremdraget tidsskriftredaktionens korrespondance. Fejlen ligger hos Jørgen Knudsen, som kalder Paul Heyse for denne »naturalistiske skønånd« (KBM 292). Heyse var bestemt ikke naturalistisk. Tværtimod! Han, som var sin tids førende tyske »bildungsbürgerliche« forfatter, blev faktisk de tyske naturalisters skydeskive som »idealisticcher Ästhet«. Det havde Jørgen Knudsen kunnet se på side 321 i *Realismus und Gründerzeit* (1981), som han selv henviser til et andet sted og kalder »et lærd tysk værk« (KBM 41). Alene på den udeladte karakteristik af det for Brandes så livsvigtige *Deutsche Rundschau*, og på den radikalt forkerte etikettering af hans bedste tyske forbundsfælle Paul Heyse, kunne man bygge den formodning, at Jørgen Knudsen enten er uhæderlig som skildrer af Brandes i Tyskland eller ukyndig hvad tyske forhold angår,

ude af stand til at finde de nødvendige, mere eller mindre nærliggende hjælpemidler og ude af stand til at benytte de få, som han faktisk viser, at han har i hånden. Om hans behandling af Heyse og *Deutsche Rundschau* må det imidlertid endnu nævnes, at Jørgen Knudsen kalder Paul Heyse for »Tysklands nye Goethe i egen indbildning« (KBM 292). Det er nok rigtigt; men hvorfor anfører Jørgen Knudsen så ikke, at selve specialisten, Georg Brandes, i sit lange essay om Paul Heyse på et givet tidspunkt har brugt en retorisk stedse stigende passage til udtrykkeligt at skildre venen, Paul Heyse, som Tysklands nye Goethe:

Af alle Tysklands Skribenter er Paul Heyse i dette Øjeblik – og med Rette – den, der som Kunstner nyder højest Anseelse. Ingen nulcvende Digter i Verden nedstammer i saa lige Linje fra Goethe som han. Hans Verdensanskuelse er nær beslægtet med Goethes, men aldeles ejendommeligt og selvstændigt udviklet, ikke blot som Goethes moderne i sit Væsen, men i alle sine Forgreninger og udtalte Følgeslutninger. Hans Prosa stammer ned fra Goethes, men er slankere og mere anskuelig i sit Udtryk; hans Novelleform, der er mønstergyldig i sin Art, er en Videre-Udvikling af en Kunststart, der hos Goethe kun laa i Spiren. Hans lyriske Form røber dog maaske allerstærkest Ætlingen af Goethe.
[*Samlede Skrifter* VII 315]

Er det tænkeligt, at Jørgen Knudsen ikke skulle kende dette sted? I den første tyske version (1876) er det gjort mindre bastant, men det er gjort tilstrækkeligt. Hvorfor skal Heyse så latterliggøres som »Goethe i egen indbildning«? Det er vel ikke fordi samarbejdet med Heyse, brevvekslingen og den stedfundne praktiske gensidighed, som kulminerer i at Brandes roser den i dag ubetydelige Heyse i selve det livsvigtige tidsskrift, som gjorde ham berømt, og hvortil Heyse skaffer ham forbindelsen, – at dette er kompromitterende? Det er overflødigt at insinuere. Jeg siger rent ud, at Jørgen Knudsens håndtering af sprog og virkelighed ikke er op til hans emne og opgave, en tidssvarende monografi over Georg Brandes. Det ligner ikke noget, i en afsluttende balance over forholdet mellem Brandes og Tyskland at fremhæve *hans* hæderlighed på *deres* bekostning og så fortie, hvad vi véd og hvad jeg her har fremført. Sådan lyder det hos Jørgen Knudsen:

Her måtte han hævde sig i en benhård konkurrence på et mar-

ked, hvor vennetjenester, de halve bestiktelser og den gensidige, aftalte ros hørte til dagens orden. Han reagerer med ærlig forargelse og taler om »favtedyb pøbelagtighed«, når han overhænges af folk der vil have ham til at skrive om sig – filosofen Hartmann, kritikeren Lindau, romanforfattere som Auerbach og Hopfen – og giver også i en korrespondance et enkelt eksempel på denne form for korruption eller prostitution. [KBM 287]

Findes der belæg for at Hartmann, Lindau, Auerbach og Hopfen ville korrumpere Brandes? Eller er påstanden én af de afledningsmanøvrer, han praktiserede? Der var jo brug for det.

Når jeg nu er ved de afgørende brist, den forfalskende brug af det tilgængelige materiale, så må jeg kort pege på en vanskelighed, som Jørgen Knudsen ikke respekterer. Brandes er vores litteraturs smidigste, og derfor vanskeligste mand i henseende til definitiv fastlæggelse af standpunkter. Et af midlerne til at komme på omgangshøjde med Brandes må derfor ufravigeligt være, at man strengt respekterer kronologi og ordlyd, aldrig affinder sig med noget omtrentligt. Tvinges man af kildernes tilstand til vitterlig at måtte arbejde med omtrentlige dateringer og med formuleringer på anden hånd, i senere udgaver eller uden at kunne finde bestemmende kontekst for en påstand af Brandes, så må man fremhæve, tydeliggøre usikkerhedsfaktoren. Jeg forstår godt, at Jørgen Knudsen i en uprofessoral fremstillingsform ikke kan tynde sin prosa med et utal af enkeltheds større eller mindre sandsynlighed. Men han bruger noter, og der er intet i vejen for at være omhyggelig med den slags oplysninger i kort form i noterne. Det er ikke acceptabelt, når selv afgørende dokumenter, selv hidtil ukendte tekster, håndteres lemfældigt. Jeg nøjes med at pege på et sted, hvor Jørgen Knudsen skriver om Gerda og Georg Brandes, hvis ægteskab han i første bind har betegnet som en manifest misforståelse, fra selve bryllupsdagen (1876.07.29) at regne (KBF 407). Nu skriver Jørgen Knudsen:

Hvor varmt forholdet stadig var, fremgår af den hyldest til hende, der må være skrevet her i oktober -77, formentlig mens hun som nævnt var nogle dage tilbage i Tostedt: »Til hende, mine tanke-sol [...]«. [KBM 17]

Teksten af Brandes citeres, som man kan se, for at vise »hvor varmt

forholdet stadig var«. Kildeangivelsen i noterne henviser, ved en forkortelse, til Brandes-arkivet på Det kongelige Bibliotek i København, men uden nærmere angivelse af nogen som helst detaljer (KBM 348). Jeg fandt teksten mærkelig, da jeg læste stedet hos Jørgen Knudsen, og kunne knap tro, at den var fra Georg Brandes til hans hustru. En kollega, Brandes-udgiveren Eva Seibæk, gik på biblioteket på mine vegne og fandt frem til Jørgen Knudsens tekstforlæg i mængderne af håndskrevne brandesiana. Hvad skal man så sige, når det viser sig ved denne nærmere undersøgelse, at teksten som skal anskueliggøre, hvor varmt forholdet mellem Georg og Gerda stadig er, slet ikke er stilet til Gerda? Teksten kunne for den sags skyld være en oversættelse fra en fransk roman. Teksten er tilmed overleveret i en sammenhæng, som er dateret med fremmed hånd, ikke 1877, men 1873. Man kan med samme flothed, som Jørgen Knudsen her praktiserer, i morgen fremlægge samme tekst som vidnesbyrd om, hvad Georg Brandes i 1881 følte for Lulu, i 1870 for Caroline, eller hvert år for sin mor – eller som tegn på at han skrev på en roman. Der er simpelthen ikke hold i arbejdet.

Det er kedeligt at være nået til den konklusion, at Jørgen Knudsens arbejde med Georg Brandes er upålideligt på grund af manglende kundskaber og/eller manglende vilje til at fremlægge alle de mere eller mindre barske kendsgerninger og til at drøfte dem og holde orden på dem. Det er kedeligt, fordi Jørgen Knudsen er et virkeligt menneske, som her forulempes, også på sit levebrød. Det er kedeligt, fordi Jørgen Knudsen i sit arbejde med Georg Brandes har påtaget sig en nødvendig opgave, som bedre beskyttede og betalte og forberedte har ladet ligge, og fordi han virkelig har udfoldet flid og fremlagt et vældigt stof, ikke mindst stof, som han lader fremstå modsigelsesrigt og ikke smukt. Det er i højeste grad kedeligt, fordi upålidelighed i de sammenhænge, som man umiddelbart eller middelbart kan kontrollere, gør alt det øvrige upålideligt. Naturligvis kan man altid diskutere udvælgelsesprincipper. Stoffet til en Brandes-monografi er i alle tilfælde så overvældende stort, at man er tvunget til at vælge, også når man som Jørgen Knudsen har tre eller fire bind til sin fremstilling. Imidlertid: på de punkter, hvor man lægger sin fremstillings tyngdepunkter, er det ikke tilladt at fravælge stof som klart problematiserer den tese, man arbejder med, og klart favoriserer den tese, man udtrykkeligt afviser. Kun hvis Jørgen Knudsens Brandes-monografi giver udtrykkeligt afkald på at gælde som et alvorligt forsøg på at skrive sandt, kan den passere upåtal. Det modsatte er tilfældet. Jørgen Knudsen diskuterer med afvigende opfattelser

hos Pil Dahlerup, Sven Møller Kristensen og mig. Jeg tager det stof, jeg kender bedst, og viser hvordan det foregår. Jeg forsøger at gøre det så kort og klart som muligt.

Man kan sige, at Jørgen Knudsen bliver færdig med mig og mit som anfægtelse, idet han praktiserer en forvanskelse og en udvælgelse, som lader sig håndtere. Tager vi tesen om at Brandes væsentlig var usikker, midtpunktsløs og derfor henvist til – med de midler, han havde til rådighed – at skabe sig et publikum, der kunne elske/beundre/hadde ham til en slags selvsikkerhed (jvf. *Nordica* 1987), så er den ikke taget op til diskussion i 1988, selv om min opfattelse af Brandes tilsyneladende diskuteres som helhed (og Jørgen Knudsen med sikkerhed har kendt tesen fra december 1986, muligvis før). Jeg tror ikke, at Jørgen Knudsen udtrykkeligt kunne afvise denne hovedtese, som både synes at have en meget omfattende forklaringskraft, en psykologisk plausibilitet og påfaldende, let påviselige fremtrædelsesformer i stoffet. Når Jørgen Knudsen for eksempel beretter om Brandes på besøg i Paris, endelig væk fra Berlin, så gør han det med direkte citat af den dagbog, som dækker tiden 1879.06.09-1882.04.10. Han citerer her (KBM 93), som mange andre steder, uden præcis kildehenvisning. Citatets kilde er imidlertid dagbogen, dateret 26. september 1879 om aftenen, og teksten handler om det overvældende gensyn med Paris. Jørgen Knudsen kunne i det samme dagbogsnotat have læst og citeret følgende:

For dette Folk existerer jeg ei og den der ei existerer for det, existerer ikke. [Afskrift side 32]

Disse ord er en udtrykkelig formulering af det eksistentielle grundproblem, jeg tillægger Brandes. Komisk og forfærdeligt, synes man, fulgt op i den følgende dags dagbog:

Kjøbt mig Hat, umuligt at bære den hvide den eneste i sin Art i Paris og Chapeau bas altfor tung. [Afskrift side 33]

Holberg, Holberg! Men ikke Jørgen Knudsen, han går forbi uden at lade sig mærke med noget. Jeg siger ikke, at Jørgen Knudsen skal være forpligtet til at oplede alle mulige belæg for en tese, som han ikke omfatter; men jeg siger, at han ikke kan foregive at befinde sig i diskussion med min opfattelse af Brandes uden at være anfægtet af så tydeligt

belæg for min opfattelses plausibilitet. Han har imidlertid valgt at fortie selve tesen om den indre *tvang* til at sørge for at blive set, som (efter min mening) holder sammen på den Brandes, vi kender og tit må undre os over. Således må Jørgen Knudsen også afstå fra at nikke genkendende til dette adfærdsmønster i selve kulminationen af den katastrofe, han fortæller om – Lulu distancerer sig fra Brandes, og Jørgen Knudsen citerer en Brandes-dagbog, jeg ikke har set:

[...] en tro der er bristet engang kan ej vende tilbage og min fik dolkestødet og jeg er atter *for, for* fri. Himlen ved alt hvad jeg lider. Men intet stykke papir skal vide det. Hun sveg mig. Hun var lidet troende. Færdig, helt færdig, var mig ej værd og har aldrig forstået mit værd. Il ne faut jamais que un homme se laisse tourner la tête ni par une valse ni par une femme. [...] Endelig en kraftig slurk af bitterhedens dybe bæger, tømt det til bunden; det er styrkende som china. Jeg vil arbejde. Jeg havde alt kunnet det, havde alt besluttet det d. 11. april under en anden, en salig inspiration; nu så ene, så forladt, så trodsig som Lucifer i helvede vil og kan jeg begynde. [KBM 137: dagbog 1882.05.11]

Ingen tvivl om at Brandes her foretager en afregning. Ingen tvivl om at læseren af dagbogen skal forstå, at den er smertelig og definitiv. Men er det ikke forbløffende, at han påberåber sig »Himlen« som medvider? Og er det ikke forbavsende, at Jørgen Knudsen ikke noterer dette brud på den gennemførte irreligiøsitet, som jo ellers er selve sagen for Georg Brandes? På dette sted henter Brandes ikke blot »Himlen«, men Cæsar (dolkestødet), Jesus (Hun var lidet troende, jvf. Matt. 6,30), fransk *savoir-vivre* (il ne faut), Sokrates (det bitre bæger), romantisk erotik (salig inspiration) og byronisme (Lucifer i helvede) ind i sit mellemværende med den ubenævnte dame. Intet i denne ophobning, denne barokke iscenesættelse, kommenteres af Jørgen Knudsen. For mit øre og øje, min følelse og forstand, er stilen her så overbelastet, at den røber en hulhed uden lige. Var Brandes ironiker, så måtte teksten kaldes vrængende; men så meget er vi i det mindste alle enige om, ironiker er han ikke. Det citerede skal virke som trods, kynisme og forurettelse og Jørgen Knudsen læser det troskyldigt som trods, kynisme og forurettelse, uden at mærke hensigten og uden at blive forstemt. Havde han bemærket den, så måtte han vel have taget tesen om Brandes som usikker, midtpunktsløs, publikumsafhængig i alle forhold op til seriøs drøf-

telse. Her, hvor affæren angiveligt kulminerer, og himlen kaldes til vidne af den fortvivlende Brandes. Men lad mig understrege: det kan godt være, at det i og for sig er »psykologisk interessant« om Brandes var, som jeg siger han var; det litteraturvidenskabeligt vigtige er trods alt noget andet, nemlig at denne mand Brandes, som er nordisk litteraturkritiks store navn og en uomgængelig kilde til indsigt i svundne tider, at han i alle sine udsagn er principielt misvisende, indtil vi véd (mener at vide) hvad han i det enkelte tilfælde virkelig er ude på. Eller med andre ord: Brandes arbejder ifølge min opfattelse altid med hensyn til et publikum, og først i sammenhæng med en viden (formodning) om hans mellemværende med dette publikum, kan en tolkning af hans udsagn fortjene tiltro. I det konkrete tilfælde, Jørgen Knudsens citat fra dagbogen 1882.05.11, som jeg har gengivet, er det særlig vanskeligt, fordi hele affæren med Lulu kun kendes gennem rapporter fra Brandes selv i dagbog og breve. Den groteske ophobning i dagbogen 1882.05.11 synes at være for meget af det gode; Brandes var skribent, og han var sproget mægtig, stilbevidst om nogen; men for hvis skyld er teksten så skrevet, og med hvilken hensigt? Måske kan den svulstigt overtydelige iscenesættelse tænkes skrevet med henblik på at hustruen Gerda skulle stjæle sig til at læse hans private dagbog, og (litterært stumpsindet, som Brandes mente hun var) således få groft nok materiale til at tro Lulu elimineret? Mere interessant (dvs. mere omfattende) forekommer måske den tolkningsmulighed, at Brandes vil legitimere for en eftertid (som han i sin dagbog altid synes at have i tankerne), at han selv nu har ladet Lulu (den gifte dame med de tre små børn) falde, nu, en måned efter at mere end tre års svingende lidenskab endelig er resulteret i en fælles nat, primo april 1882 (KBM 125). Eller det rigtige kunne være, at Brandes forbinder begge hensyn – efter selv at have sat sin kone på sporet for at slippe af med en besværlig Lulu, uden dog at ville bindes af Gerda. En sådan tolkning ville skulle inddrage hele forholdet, dets analogi til det ulykkelige ægteskab mellem Gerda og Georg (inklusive analogien mellem Gerdas første ægtemand og Lulus mand, der begge hjalp ham litterært), alle dagbogs- og brevstederne om hustruens medvirken til at Lulu bliver gjort moden til indlæggelse, samt alt hvad Brandes beretter om familiens og vennernes ret mærkelige reaktioner. Alle hans egne. Hans kritik af Gerdas. Der ville kort sagt skulle finde en fornyet, akribisk gennemgang sted, og det synes sagen kun værd, hvis man deler forehavende med Jørgen Knudsen og hvis man mærker den buldrende hulhed i dagbogsteksten på dette afgørende sted i hans

fremstilling. Men Jørgen Knudsen mærker tilsyneladende ingenting. Han har sikkert aldrig taget tesen om den ulykke alvorligt, at Nordens største kritiker fra barnsben var et raffineret, bundløst publikumsnummer, der brugte tidens formentlige behov som sin store sag. Han tror på Brandes, Brandes, som skriver om Lulu at hun var »for lidet troende«. Javel. Men derfor kunne han jo godt præsentere den opfattelse omhyggeligt, som han vil polemisere imod. Sammenfatningen i noten til side 255 (KBM 358-359) er hårrejsende.

I sit kapitel om Brandes og Henrik Ibsen (KBM 243-255) paraphraserer Jørgen Knudsen ét udvalgt forløb ud af min omfattende rekonstruktion af kampen mellem Ibsen og Brandes (1985), og han godtager uoverensstemmelsen generelt. Dette er vigtigt, for med *Henrik Ibsens realisme* (1985) blev det for første gang forsøgt at påvise i hovedsagen og i detaljer, at Brandes ikke var og ikke kunne være en pålidelig fortolker af Ibsens person og værk. Deres forståelse af digtekunstens væsen og opgave i tiden, deres poetik, var simpelthen grundforskellig. For Brandes var kritikken overordnet digtningen, for Ibsen var digtningen folkets vej til frihed og fællesskab gennem selverkendelse i skabende forståelse af digterens værk. Min rekonstruktion af Henrik Ibsens realisme, hans ejendommelige poetik, blev i august 1986 citeret og godtaget af Per Dahl i et konference-foredrag, som siden er blevet offentliggjort. Om Ibsens poetik sammenfatter Per Dahl:

Dermed appellerede Ibsen ikke uden moralisme til en opfattelse af forholdet mellem virkelighedsafsæt og digtning, som er langt mere kompleks end Brandes' »gradbøjning« og Bjørnsons »overordentlig store« evne til at udnytte en erfaring. Ibsen tænker her ikke i en tilbagegribende kausalbevægelse, men i en fremadgribende receptionstilrettelægning. (Dette er en meget væsentlig, måske dén væsentligste gevinst i Erik M. Christensens førnævnte bog [*Henrik Ibsens realisme*, 1985]). [Dahl 278]

Med disse linier har Per Dahl, som Brandes-kender, fra det hold godkendt min hævde af den fundamentale forskel mellem de to poetikker. Det har gjort indtryk på Jørgen Knudsen, for efter at han har paraphraseret nogle sider af min bog skriver han om sagen som følger:

Det er Erik M. Christensen, der har lyttet sig frem til hele denne ejendommelige skjulte dialog mellem de to mænd. Per Dahl

supplerer forståelsen, når han gør opmærksom på, at Ibsen digtede anderledes end sine samtidige og på en måde, der har mystificeret Brandes. Ibsens dramatik er pædagogisk snarere end den er et ekko af egne indre oplevelser – og da slet ikke af sådanne som stammer fra læsning af tænkerne! Han skrev ud fra hvad han havde fundet frem til måtte være vigtigt for hans læser og med sigte på at vække denne læser til selvvirksomhed. [KBM 247-248]

Således tillægges Per Dahl ophavsretten til den rekonstruktion af Ibsens poetik, som ifølge Per Dahl er den »væsentligste gevinst« i min bog. Man gør ikke mange langtrækkende opdagelser i sit liv. Rekonstruktionen af Henrik Ibsens poetik er forhåbentlig holdbar, den er i alle fald min og ikke Per Dahls. Jeg skulle ikke gøre nogen ulejlighed med at fremhæve min litteraturhistoriske indsats, hvis det ikke var fordi Jørgen Knudsens omgang med det værk af mig, som han foregiver at diskutere, viser at han ikke kender det. Han er, som jeg oven for har vist i forbindelse med Paul Heyse og *Deutsche Rundschau*, også i forhold til mit arbejde, på afgørende måde desorienteret, uarbejdsdygtig, upålidelig.

Vil man nu have et kort, brutalt bevis på den uorden med elementær kronologi, som er så farlig, så sammenlign Jørgen Knudsens oplysning om at Ibsens *En folkefiende* udkom førend Brandes fik skrevet sit store essay om Ibsen færdigt (og den brug, som Jørgen Knudsen gør af denne forkerte datering, KBM 251) med Henrik Ibsens brev til Brandes den 21. september 1882. Ibsen takker for det pågældende essay, som Brandes har offentliggjort i det danske *Ude og Hjemme* i august og september 1882, og han glæder sig til Brandes skal få *En folkefiende* ihænde. Stykket udkom først den 28. november 1882. Altså flere måneder efter at det pågældende essay af Brandes forelå trykt. Også den sammenhæng er i min bog udførligt skildret, dokumenteret og diskuteret som væsentlig forudsætning for bestemmelsen af forholdet mellem Ibsen og Brandes.

Jørgen Knudsen kender ikke den bog, hvis centrale ærinde han foregiver at diskutere. Eller han kender den så dårligt, at han slet ikke kan tage den op for alvor. I stedet for min alvorlige underkendelse af den Brandes, han tror på, sætter han så sit forslag til forståelse af, hvorfor Brandes behandler Ibsen, som han gør. Det skulle ifølge Jørgen Knudsen være fordi Brandes fandt at Ibsen var kønsforskrækket og altid skildrer »sanselivet i den styggeste belysning« (KBM 254). Det skal

»forklare« at Brandes blokerer, går i baglås over for Ibsen og hans værk. Faktisk skildrer Ibsen ikke altid sanselivet i den styggeste belysning. Men det er en anden sag, som ikke skal diskuteres her. Her skal blot citeres Jørgen Knudsens hjertesuk:

Om dog Erik M. Christensen havde godtaget denne forklaring! I stedet har han dannet sig en helt anden teori om forholdet mellem de to og har fulgt den til dørs med en akribi, der var en bedre sag værdig [...]. [KBM 254]

Akribi, aha. Men nu må det være nok. Jeg vil ikke gøre mere for Georg Brandes. Livet er for kort. Jeg har kun tilbage at række opgaven videre. Den opgave som forlag og forskningsfonde (med hvis udtrykkelige anbefaling?) med ødelæggende virkning har lagt på Jørgen Knudsens skuldre. Den er nok for voldsom for en enkelt mand. Den kan sikkert kun klares af en institution, et hold af forskere som kan arbejde uden økonomiske sorger i en længere årrække. Skulle Jørgen Knudsens arbejde med dets personlige og andre omkostninger virkelig føre til, at denne nordisk vigtige opgave løftes, så bør man i bakspejlet se blidt på Jørgen Knudsen og hans medansvarlige. Og når turen så kommer til at gennemdrøfte også forholdet mellem Brandes og Bismarck, så bør man overveje de motiver, Georg Brandes havde i året 1881 til at gøre i oktober, hvad han jo gjorde, nemlig at anbefale Bismarck til de tyske vælgere. Det var en anbefaling, som af Brandes blev offentliggjort i skandinavisk sammenhæng, og som Bismarcks valgkontor derpå lod sammenfatte, oversætte og udbrede i ind- og udland (*Correspondance de Georg Brandes* III Notes p. 327). Ville han konsolideres hos kansleren? Var motivet Lulu, var det penge, eller var det håbet om det efterstræbte professorat i Berlin? Eller var det blot et hændeligt uheld? Det år havde han jo dog fået adgang til selve hoffet som bæret forelæser og balgæst. Det år ville han blive i Berlin. Det år sværmede han ofte stærkt for den Lulu, som gav ham håb, beundring, beundring. Jørgen Knudsen har understreget, hvor nyttig og forbløffende direkte kontakten var, forud for det år, mellem Brandes og Bismarcks fortrolige mand, Wilhelm Loewe (KBM 24). Også det skal prøves.

Sammenfatning: Andet bind af Jørgen Knudsens stort anlagte Brandesmonografi (1988) anskueliggør, at Brandes forholder sig usandfærdigt, taktisk. Denne tydelige justering af Jørgen Knudsens synsmåde fra første

bind (1985) kan imidlertid ikke skjule, at monografien er upålidelig. Upålidelighed er påvist i de vigtigste aspekter og i adskilte emnekredse. Den gør værket ubrugeligt, vildledende for andre end kendere af kilderne.

Anført litteratur:

- Klaus Bohnen, *Brandes und die »Deutsche Rundschau«*. Unveröffentlichter Briefwechsel zwischen Julius Rodenberg und Georg Brandes, Kopenhagen und München 1980.
- Georg Brandes, »Paul Heyse«, in *Deutsche Rundschau*, bd. VI, Berlin 1876, p. 258-275 og 393-408.
- Georg Brandes, dagbog 9. juni 1879-10. april 1882, afskrift ved Paul Krüger i Brandes-arkivet, Aarhus Universitet.
- Georg Brandes, *Samlede Skrifter*, bd. I-XVIII, København 1899-1910.
- Georg Brandes: *Correspondance de Georg Brandes*. Lettres choisies et annotées par Paul Krüger, bd. I-III, Notes et références, bd. I-III, København 1952-1966.
- Georg Brandes, *Berlin als deutsche Reichshauptstadt*. Erinnerungen aus den Jahren 1877-1883. Aus dem Dänischen von Peter Urban-Halle. Hrsg. Erik M. Christensen und Hans-Dietrich Looock, Berlin 1989.
- Erik M. Christensen, *Henrik Ibsens realisme: illusion katastrofe anarki*, bd. 1-2, København 1985.
- Erik M. Christensen, »Hvad er Brandes ude på?«, in *Nordica*, bd. 4, Odense 1987, p. 19-34.
- Erik M. Christensen, »Ein Europäer in Berlin«, in Georg Brandes, *Berlin als deutsche Reichshauptstadt*, Berlin 1989, p. 599-619.
- Erik M. Christensen, *Henrik Ibsens anarkisme: de samlede værker*, bd. 1-2, København 1989.
- Per Dahl, »Det moderne gennembruds poetik: Brandes, Bjørnson og Ibsen«, in *The Modern Breakthrough in Scandinavian Literature 1870-1905*. Proceedings of the 16th Study Conference of The International Association for Scandinavian Studies. Held in Gothenburg August 4-8, 1986. Ed. Bertil Nolin and Peter Forsgren. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutitionen vid Göteborgs universitet, bd. 17, Göteborg 1988, p. 275-279.
- Johannes V. Jensen, »Billedstøtten«, in id., *Mytens Ring*. Efterladte Myter og Beskrivelser, København 1957.
- Aage Jørgensen, *Dansk litteraturhistorisk bibliografi 1967-1986*, København 1989.
- Jørgen Knudsen, *Georg Brandes. Frigørelsens vej 1842-77*, København 1985. – Her: KBF.
- Jørgen Knudsen, »Hov, hov«, in *Bogens verden*, 1988, p. 160.

- Jørgen Knudsen, *Georg Brandes. I modsigelsernes tegn 1877-83*, København 1988. – Her: KBM.
- Johnny Kondrup, »Brødrenes Brandes og mistankens hermeneutik«, in *Bogens verden*, 1988, p. 80-87.
- Sven Møller Kristensen, *Georg Brandes. Kritikerens liberalisten humanisten*, København 1980.
- Friedrich von der Lcyen, *Leben und Freiheit der Hochschule*. Erinnerungen, Köln 1960.
- Realismus und Gründerzeit*. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1848-1880. Mit einer Einführung in den Problemkreis und einer Quellenbibliographie hrsg. von Max Bucher, Werner Hahl, Georg Jäger und Reinhard Wittmann, Bd. 1, Stuttgart 1981.